
KÖNYVEKRŐL

BALÁZS ZOLTÁN

Noël O’Sullivan: European Political Thought Since 1945. New York: Palgrave MacMillan, 2004.

N. O’Sullivan arra vállalkozott, hogy a II. világháború utáni európai politikai gondolkodás történetéről tömör összefoglalót nyújtson, ebben a témában elsőként. Aligha kell bizonygatni, hogy milyen haszna van egyrészt lexikális, rendszerező szempontból, másrészt filozófiatörténeti, filozófiai szempontból az ilyen munkáknak, még akkor is, ha azok kizárólag pozitívista szellemben készülnek. A politikai gondolkodás fontosabb szerzőit és témáit tanulmányozó, azokról író és oktató szakemberek közül is kevesen vannak abban a helyzetben, hogy ilyen áttekintést tudjanak adni, hiszen többségük egy-egy szerző vagy résztéma elmélyült kutatója. Ezért egy ilyen mű nemcsak „külső” érdeklődők, hanem szakmabéliek tájékozódását is szolgálja. Ha pedig valaki kifejezetten arra kíváncsi, hogy az európai politikai gondolkodásnak vannak-e jellegzetes vonásai, illetve jellegzetes problémáiból, témaválasztásaiból milyen következtetések vonhatók le, akkor egy ilyen áttekintésnek szorosabban vett filozófiai hozadéka is lehet. A szerzőnek természetesen nem kötelessége lexikonszerűen feldolgozni témáját; O’Sullivan nem is így tesz, hanem igyekszik egy-egy gondolkodó nézeteit tárgyilagos kritikával kezelni. A tárgyilagossághoz a tömörség eszménye társul: a kettő együttes megvalósítása komoly feladat, hiszen rengeteg apró részlet lehet fontos. A szerző azonban nem térhet ki minden részletre, ezért

az akaratlan karikírozás állandó veszély. Erre persze a recenzensnek is ügyelnie kell.

O'Sullivan a következő szerkezetet követi: a háború utáni kihívások fölvázolása után az egyes nemzeti politikai filozófiai hagyományokat veszi sorra: a britet, a franciát, a németet, az olaszt, s végül a közép-európaiat. Az első három szerepeltetése magától értetődőnek vehető, az olasz hagyomány Magyarországon kevésbé ismert, de indokolt; a közép-európai hagyomány fölvétele pedig önmagában hízelgő (de tegyük hozzá: angol szerzőtől egyébként nem meglepő, mivel az emigráns szerzők többsége angol nyelvterületen folytatta munkásságát). Talán a spanyol, holland, skandináv régiók hiánya feltűnő, még akkor is, ha beiktatásuk a könyvben szereplő anyag súlyát és jelentőségét alkalmasint sokkal nem növelné; mindenesetre kihagyásuk indoklása elvárható lett volna. Ez a szerkezet azt is sugallja, hogy a szerző szerint a nemzeti hagyományok erősebben különülnek el egymástól, mint a politikai ideológiai táborok vagy tematikai csoportok. Erre a kérdésre vonatkozólag csak egy rövid megjegyzést találunk a könyv elején. Ez viszont azt tartalmazza, hogy a bevezető fejezet meghatározza a közös európai tematikát vagy „napirendet”, s a nemzeti hagyományokat ezekhez fogja viszonyítani. A recenzens szerint a kérdés ennél bővebb és alaposabb tárgyalást igényelt volna, annál is inkább, mert később sem tapasztalható, hogy a szerző nagyon ragaszkodott volna a „közös napirendre” való folytonos visszautaláshoz. S eléggé zavaró, hogy még csak nem is említi azt a problémát, ami a több nemzeti hagyományhoz való kötődésből származik, holott igen jelentős gondolkodók tartoznak ide (Berlin, Hayek, Strauss, Voegelin, Arendt, Polányi).

A „közös európai” tematika O'Sullivan szerint nagyjából az alábbi problémákból áll: (1) az erkölcsi relativizmus, az egyéni jogok; (2) a jóléti állam; (3) a kulturális és szociális homogenitás és heterogenitás; (4) Európa világpolitikai súlyának drámai csökkenése; (5) az európai múlt zárójelbe tétele, elfelejtése. Aligha vitatható, hogy ezek a kérdések valóban fontosak voltak, de nem okozna nehézséget a szaporításuk, annál is kevésbé, mert maga O'Sullivan is számos további alapkérdést említ: a közép-európai tradíció új hozadékát például a totalitarizmuskritikában jelöli meg, holott ezt itt meg sem említi. A nemzet kérdése, a demokrácia minősége, a klasszikus politikai ideológiákhoz való viszony ugyanennyi okkal lett volna kiemelhető.

Az egyes fejezetek belső szerkezete sem teljesen azonos; lényegében keveredik a kronológiai, a tematikai és a politikai csoportosítás. Persze előfordul, hogy egy-egy évtized vagy korszak valamelyik politikai ideológia vagy tábor dominanciájával azonosítható (a háború utáni Franciaország, a hetvenes évek

Németországa, a nyolcvanas évek Angliája jó példa erre), de ez nem mindig és mindenhol igaz. Talán szerencsésebb lett volna egységes szerkesztési elvet követni, akár az időrendit, akár a politikai spektrum szerintit.

Nézzük át az egyes fejezeteket. Nem lehet meglepő, hogy a brit politikai gondolkodásról írott fejezet a leghosszabb, s ennek a szerkezete a legkevésbé áttekinthető. O'Sullivan szerint a pragmatizmus, a metafizikai gondolkodás elutasítása, s ezzel együtt magával a politikai filozófiával szembeni bizalmatlanság, no meg némi önelégültség általános jegyei a háború utáni évtizedeknek. Még a baloldal is, amely amúgy inkább bírálja a pragmatikus gondolkodást, részben saját brit hagyományait követve meglehetősen praktikusan közelíti meg a politika alapkérdéseit. Annál is könnyebben teheti meg, mondja O'Sullivan, mert a fokozódó állami beavatkozás és ellenőrzés kedve szerint való. N. Poulantzas, E. P. Thompson, D. Miller ennek a tábornak a reprezentánsai, de műveik – részben az előbbi helyzet miatt – nem szolgáltattak elég szellemi muníciót ahhoz, hogy a jóléti állam nyolcvanas években nyilvánvalóvá váló válságára a radikális-marxista baloldal alapos elméleti választ adhasson.

A brit politikai gondolkodás négy nagy neve Karl Popper, Isaiah Berlin, Friedrich Hayek és Michael Oakeshott. Sajnos a négy „nagy” nézeteinek tárgyalása nem egészen kiegyensúlyozott: egykori mestere, Oakeshott nézeteit O'Sullivan jóval hosszabbban és empatikusabban tárgyalja, mint a többiekét, különösen Popper és Hayek jár viszonylag rosszul. Nem annyira bírálatuk megalapozottsága a kérdéses, hanem gondolataik koherens kifejtése nem éri el Berlin és Oakeshott tárgyalásának színvonalát. A recenzens szerencsére hozzáteheti, hogy a négy klasszikus immár magyar nyelven is viszonylag alaposan tanulmányozható.

A brit hagyomány azonban ennél is sokkal gazdagabb, noha a további szerzők művei közül már számos fontos írás magyarul nem olvasható. O'Sullivan a fejezetet inntől másképpen szervezi: nem szerzők, hanem vezérmotívumok szerint. Ez persze igazságtalan azokkal szemben, akik ettől fogva csak azokkal a gondolataikkal szerepelhetnek, amelyek a fölvetett motívum szempontjából érdekesek. Brian Barry, aki a „racionalista konszenzus” kialakítására tett kísérletet, az analitikus filozófiát politikai filozófiai szempontból hasznosító gondolkodóként említődik. Roger Scruton és John Gray a nem-racionalista konszenzus lehetőségeinek exponenseiként kerülnek terítékre. Az egyre multikulturálisabb brit társadalom számára lassan napi problémává váló értékkonfliktusok teoretizálása – a berlini értékpluralizmus állandó referencia – nálunk kevésbé ismert szerzők nevéhez kötődik, ezek Anna Phillips, Chantal Mouffe, Bhikhu

Parekh és Joseph Raz. Raz itthon valamivel ismertebb; ő határozottan a nyugati autonómia- és egyéniségkoncepció fölényét és fontosságát hangsúlyozza, s kifejezetten elfogadja a korlátozott (kulturális) paternalizmust, és rehabilitálja a tekintély szerepét (ámbr a recenzens szerint itt O’Sullivan értelmezési tévedést is elkövet, amennyiben szerinte Raz felfogásában a tekintély az alávetettek egyetértésétől függetlenül kötelezi őket – ez azonban ebben a formában biztosan nem egyezik meg Raz álláspontjával). A brit politikai gondolkodás nagyon fontos, és a kelleténél szűkszavúbban tárgyalt fejezete a republikanizmus, amelyhez a szerző Richard Bellamy és Quentin Skinner nevét társítja. Mindenképpen meg kellett volna azonban említeni a cambridge-i eszmetörténeti iskola hatását, hiszen Skinner – a furcsa módon nem említett Anthony Padgett, valamint a másutt és csak futólag említett Peter Laslettel együtt – elsősorban eszmetörténész, s így a republikanizmus vált – szemben például a Oakeshott-féle konzervatizmussal – egy fontos értelemben a leginkább „hagyománytudatos” eszmeáramlattá.

A fejezet a harmadik út kísérlete, a brit politikai rendszert érő kihívások áttekintésével zárul, ami inkább a politikai erők, politikusok által adott válaszok ismertetésére ad alkalmat. Ez egyébként a többi fejezetben is így történik. Talán szerencsésebb lett volna, ha az ezekre fordított helyet inkább a többi téma részletesebb kifejtésének szenteli a szerző.

A brit után a francia politikai gondolkodás áttekintése következik. A fejezet tagolása áttekinthetőbb: a radikális baloldal, a szkeptikus-posztmodern baloldal, a radikalizmusellenes bal- és jobboldal, valamint az új jobboldal mérvadó szerzői kerülnek sorra.

O’Sullivan szerint a háború utáni évek a radikális baloldal dominanciájának jegyében teltek, egyszerűen azért, mert minden más szellemi hagyomány – eltérő politikai okokból – hitelét veszítette. Ez az álláspont természetesen szemben áll az alkotmányosság hagyományával; a francia tradícióknak megfelelően élesen megosztó (a „sötétség” erői és a „fény” erői); ám kevésbé magától értetődő, hogy határozottan nacionalisztikus vonásai is vannak. Emblematikus figurái – Sartre és Althusser – politikailag is aktívak: politikailag el nem kötelezettnek lenni megvetendő dolog. A radikális baloldal filozófiai szempontból meglehetősen vegyes képet mutat: Sartre elitista-individualista egzisztencializmusa nem egyeztethető össze, finoman szólva, a marxizmus alapelveivel; Althusser pedig még a leninizmust is igyekezett filozófiai komolyan venni. O’Sullivan mindkettejükénél részletesebben tárgyalja Emmanuel Mounier-t, akinek szellemi gyökereit Péguy, Pascal, Kierkegaard és Nietzsche gondolkodásában keresi.

Mounier-t perszonalista-elitista szociáldemokratikus „köztes útja” voltaképpen inkább a mérsékelték táborába sorolja, s az olvasó számára nem is egészen érthető, hogy mit keres ebben az alfejezetben. Ezt még inkább aláhúzza, hogy politikai követői között Jacques Delors-t és Robert Schumant nevezi meg.

Az 1968-as események (Prágában és Párizsban) a marxiz-mussal és a politikai radikalizmussal szemben igen komoly szkepszist váltottak ki. G. Lipovetsky, B-H. Lévy, J-F. Revel, J. L. Talmon neve kevésbé ismert nálunk; G. Deleuze, J. Baudrillard, s főleg M. Foucault viszont olvasottnak számítanak. O’Sullivan fő kritikája a nagy hatalom-leleplezőkkel szemben az ismert bírálóat a hatalom és a tekintély közötti különbség iránti érzéketlenségről, a legitimáció és a jogállamiság kategóriái iránti közönytől. A hatalombírálat azonban a posztmodern filozófia és a feminizmus (itt J. Kristeva, H. Cixous és L. Irigaray neve kerül elő) útján haladt tovább. A pluralizmus felé való elmozdulás, a kritikai értelmiség még Foucault-nál is kitüntetett szerepben való kezelésének elvetése (J-F. Lyotard) azonban a szerző szerint nem járt együtt az alkotmányosság, a demokrácia, a formák, a szabályok rehabilitálásával. Másként fogalmazva a radikalizmus továbbra is talán a legmarkánsabb vonása ennek a hagyománynak, csak a célpont illetve a központi tétel változik.

A politikai mérséklet első nagy neve Claude Lefort, a „politikum,” a „politika szimbolikus természetének” – s ezzel együtt a formák és szabályok fontosságának – az (újra)felfedezője. A második név Albert Camus, aki igazi tour de force-re vállalkozott a forradalom és a lázadás közötti különbségtétellel, a mérséklet politikájának nihilisztikus elvi, de szilárd erkölcsi alapokra helyezésével. Camus persze író, s nem filozófus; ezért is célszerűbb, ha a politikai filozófia iránt érdeklődő a hivatásos filozófushoz fordul: Bertrand de Jouvenel és Raymond Aron igazán elsőrangú politikai filozófusok (s műveik csak igen-igen töredékesen olvashatók magyar nyelven). Jouvenelt O’Sullivan sajnos elég felületesen tárgyalja, Jacques Maritain mellett; Aront valamivel részletesebben (F. Furet-t téve mellé), de így is az az olvasó érzése, hogy noha a szerzőnek nyilvánvalóan nem a radikális baloldal a kedvence, mégis alaposabban elemzi, mint a mérséklet filozófusait, akiket ráadásul elmulaszt behelyezni saját szellemi tradíciójukba és politikai környezetükbe is (csak azt említve meg, hogy némelyikük a baloldal „renegátja”).

Az új jobboldal fő reprezentánsa Alain de Benoist. Nem francia, hanem európai „nacionalizmust” hirdet, a fogyasztói társadalom nietzschei ihletésű bírálóatát a Gramsci-féle kulturális hegemonia-elmélettel párosítja, s ezzel a jobboldali-baloldali megosztás hagyományába nehezen illeszthető be, az új-jobboldal

dal-címke ellenére is. Hatása azonban korlátozott, mivel nem a legégetőbb politikai kihívásokra keresi a választ. Franciaországban – akárcsak a Csatorna túlsó partján – a multikulturalizmus realitásai váltanak ki komolyabb politikai izgalmakat, állítja O’Sullivan. S innen már a nyolcvanas-kilencvenes években vagyunk. A baloldal fénye megkopott, annál több szó esik viszont újra a francia republikánus hagyományról. Egyrészt a kulturális diverzitás problémái, másrészt azonban az angolszász liberalizmus támasztotta kihívás kapcsán. Rawlston és elméletét nem fogadja egyöntetű lelkesedés, a liberalizmus kommunikatív „kiigazítása” népszerűbb. A feladat az, hogy megtalálják az autentikus-republikánus francia liberalizmust.

Marcel Gauchet meglehetősen pesszimista a liberális politikai filozófia esélyeit illetően; Blandine Kriegel viszont lát esélyt arra, hogy az emberi jogi érvek beépítésével és intézményi reformokkal a francia republikánizmus (homogén politikai kultúra, etatizmus, kizárólagos szuverenitás-felfogás) liberálisabbá tehető. Dominique Schnapper és Pierre Manent hasonló úton jár (Manent két fontos műve magyarul is olvasható.) De vannak olyan szerzők is (mint Alain Madelin), akik a klasszikus liberalizmust (tehát nem az egalitárius változatot) francia eredetűnek tekintik (többek között Turgot-ra, Destutt de Tracy-re, Constant-ra és Tocqueville-re hivatkozva), s ezzel mintegy „eleget tesznek” a gall büszkeségnek anélkül, hogy mindenáron mást akarnának mondani, mint az angolszász klasszikusok. Mindazonáltal, ahogy O’Sullivan megjegyzi, M. Lillát idézve, egyelőre kétséges, hogy az autentikus-bennszülött francia liberalizmus megszületett-e már, mivel a francia liberálisokat olvasva nehéz szabadulni attól az érzéstől, bár kétségkívül a liberalizmuson *belül* vannak, de mégsem *odavalók*.

A német politikai gondolkodás számára a háború vitathatatlanul a nemzetiszocializmussal való szembenézés és az új, a győztesek által kötelezővé tett demokrácia (természetesen csak nyugaton) politikai legitimitásának az igazolása. Mindkét feladat ijesztő, s az olvasónak itt éppen ezért az a benyomása, hogy a szerző lehetett volna imitt-amott megértőbb is.

A fejezetben először a hagyományos metafizikus-spirituális konzervativizmus képviselőivel találkozunk. M. Heidegger és Friedrich Meinecke álláspontja szerint a náciizmus csak egyik formája a technikai civilizációnak. Meinecke programja szerint a német politikai gondolkodásban a tragikus, szellemileg elmélyült, vallásos elemeket és hagyományokat kell újjáéleszteni. Leo Strauss és Eric Voegelin is itt kap helyet. Mindkettőjükre a kelletnél kevesebb szót veszteget a szerző, ami azért fájdalmas, mert Berlinhez, Skinnerhez hasonlóan mindkettőjük politikai filozófiai

munkássága elsősorban eszmetörténeti jellegű, s éppen ezért érdekes párhuzamokat lehetett volna vonni a brit és a német gyökerű politikai eszmetörténet-írás között. O'Sullivan viszont csak abból a szempontból foglalkoztatják, hogy a föltett alapkérdésre – mit lehet kezdeni az új német demokráciával? – tudnak-e koherens és releváns választ adni. S éppen ezért szentel több teret Karl Jaspersnek, akinek valóban fontos mondanivalója volt erről is: programja a német felvilágosodás, elsősorban Kant univerzalista hagyományának újjáélesztése. Ennek persze Habermas az igazi és nagyhatású örököse és képviselője. Habermas azonban a Frankfurter Iskolából jön, amely ugyanolyan ellenérzésekkel viseltetett – elsősorban Marcusére kell gondolni – az új demokráciával szemben, mint a klasszikus német konzervatizmus; sőt, annak romantikus hajlamaiból is sokat átvett.

Ahhoz, hogy Habermas mérsékelt álláspontja, s a kommunikatív cselekvés fogalmára épített alkotmányos patriotizmusa valóban hatásos politikai állásponttá válhasson, arra is szükség volt, hogy a német politikai hagyomány Rechtstaat-konceptiója, valamint a háború utáni korszak Sozialstaat-konceptiója a gyakorlatban is sikeresen ötvöződhessenek. A Müller-Armack és Wilhelm Röpké ennek a „pozitív” és derűlátó vállalkozásnak az emblematikus teoretikusai. A jóléti állam válságát és negatív politikai hatásait ők még nem észlelték, ahogy talán azt sem, hogy a gyakorlati (és viszonylagos) siker nem termett valódi legitimációs gyümölcsöket. Éppen ez teszi Habermas munkásságát oly fontossá. Ennek főbb építőkövei magyarul mind olvashatók, s éppen ezért lenne jó, ha kritikusaiknak legfontosabb idevágó írásait összegyűjtve olvashatnánk. Niklas Luhmann, Claus Offe, Ralf Dahrendorf, Ulrich Beck, Hans-Georg Gadamer ugyancsak jól ismert szerzők Magyarországon, de egyelőre hiányzik az a politikai filozófiai recepciójuk, amivel a négy nagy brit gondolkodó, Foucault, Arendt, Habermas, sőt, a frankfurtiak is rendelkeznek. O'Sullivan-nak sikerült ezt a nagyívű és szerteágazó vitát kiegyensúlyozottan bemutatni.

Az alkotmányos patriotizmus liberális-baloldali konszenzusát a német egyesítés újabb próbatétel elé állította, amelynek csak korlátozott mértékben volt képes megfelelni, elsősorban a nacionalizmus újjáéledése miatti félelemből adódóan. A történelmi sikerrel szembeni baloldali tartózkodás helyzetbe hozta a jobboldalt, s bizonyos fokig ez a térnyerés revitalizálta a baloldalt is, a leglátványosabban az itthon is ismert Historikerstreit keretei között. Az új jobboldal azonban nem volt hajlandó beszorulni a náci múlt rehabilitációjának valóban kétes értékű vállalkozásába, hiszen elég témát és célpontot talált a kilencvenes évek Németországában is (a külpolitikában éles amerikaellenességet

tanúsítva). Carl Schmitt és Ernst Jünger ismét szalonképesek lettek (egyébként Schmitt magyarországi recepciójának is lendületet adva), Martin Walser és Karl Heinz Bohrer pedig az esztétikai, a ráció korlátait hangsúlyozó elméleti-filozófiai gondolatokkal önálló konzervatív álláspont kidolgozására tettek kísérletet. Ennek valódi politikai hatása azonban jóval kisebbnek bizonyult mindeddig, mint a baloldalon a habermasi gondolkörnek. Mindazonáltal a kérdés nyitott: képes lesz-e a jobboldal autentikus, német, de a diktatorikus-etatista tradíciókat kellő kritikával kezelő, s a gyakorlati politikában is használható politikai filozófiai álláspontot kimunkálni?

Az olasz politikai gondolkodásról tudunk talán a legkevesebbet, noha több fontos szerzőtől azért van mit olvasni magyar nyelven is. A háború utáni új rendszer nem élvezett sokkal nagyobb politikai támogatást, mint a francia és a német, noha mind a bal-, mind pedig a jobboldal politikai erői komoly erőfeszítéseket tettek a demokratikus parlamentarizmus újbóli elfogadására: a kommunista párt igyekezett komolyan venni a parlamentáris szabályokat, az egyház által befolyásolt jobboldal pedig a demokráciát. A gyakorlat azonban nem mutatott sok különbséget a fasizmus előtti, erősen diszkreditálódott *transformismo*-politikához képest, amelynek lényege a politikai eliten belüli sokszor korrupciógyanus, zsákmányközpontú látszatváltozás és –csere.

B.Croce, a legnagyobb olasz liberális teoretikus politikai nézetei meglehetősen használhatatlanok voltak a gyakorlatban, és spirituális-metafizikai töltetük miatt O’Sullivan szerint inkább etatista-elitista irányba mutattak. Részben a liberalizmus defenzívája miatt vetül nagyobb fény Gramsci és Togliatti revizionista marxizmusára, ami politikailag sikeresebbnek bizonyult, csak hogy éppen ez húzta ki a talajt az elmélet alól (s tette, paradox módon, magát a politikát is hiteltelenné). A baloldalon tehát szellemi dezintegrálódás megy végbe, az elmélet elszigetelt egyéni ötlethalmazokra esik szét; példaként az itthon is jól ismert Umberto Ecóra, illetve a kevésbé ismert, a hetvenes években a börtönt is megjárt, mára egyfajta erőszakmentes globális forradalmat hirdető Antonio Negrire hivatkozhatunk.

Az olasz jobboldal teoretikusait végképp nem olvashatjuk magyar nyelven, holott a szellemtörténelmi hagyományok ezt nem indokolnák. Augusto Del Noce számára a vallási hagyomány, Ugo Betti számára a nietzschei pesszimizmus és spirituális idealizmus, T. di Lampedusa (kinek nagyregénye, *A párdúc* persze olvasható magyarul is) számára a történelmi fatalizmus jelentenek fogódzókat, valódi és reális politikai alternatívát azonban nem. A demokrácia esélyeiről és valóságáról igen elgondolkodtató vitát folytat egymással Norberto Bobbio és Danilo Zolo. Bobbio

perszonalista, kissé apolitikus felfogását Zolo funkcionalista, a politika konfliktusos természetét hangsúlyozó, „realisztikusabb” szemlélete ellenpontozza. Szélsőjobboldalinak látszó felfogást képvisel Julius Evola, a maga hagyományelvűségével és elitizmusával, sőt, egyfajta metafizikai (s nem biológiai) rasszizmusával; azt azonban nem lehet állítani, hogy az új olasz jobboldal politikája ehhez igazodna (noha Evola kétségtelen tekintély). Gianni Vattimo a radikális posztmodern álláspontját képviseli, O’Sullivan szerint túlságosan is optimista politikai konzekvenciákat vonva le belőle.

Különösen az olasz politikai gondolkodás áttekintésénél egyszerűsödik le O’Sullivan kritikai stratégiája: lényegében vagy azért bírálja a szóban forgó szerzőt, mert annak elmélete nem ad elég biztosítékot a diktatúrával, a szabadság ellenségeivel szemben; vagy pedig azért, mert politikailag irreális, használhatatlan. Egyik bírálat indokoltsága sem kétséges, de mindkettő meglehetősen felületes és nehéz volna olyan szerzőt említeni, akivel szemben nem volna fölvethető.

A magyar olvasót persze elsősorban a közép-európai fejezet érdekli. Meglehetősen felületes történelmi áttekintés után O’Sullivan három téma köré rendezi anyagát (bár valamilyen okból a fejezet alcímei nem igazodnak ehhez): az egyik a totalitarizmus-bírálat, a másik a közép-európai identitás kérdése, a harmadik a nyugat-bírálat, harmadikutasság, antipolitika témaköre. A cseh szerzők közül főleg M. Kundera, V. Hável, J. Hradec, M. Šimečka, Z. Mlynář, J. Patočka, V. Bělohradský nézeteire összepontosít; a lengyelek közül Cz. Miłosz, Michnik, L. Kolakowski, J. Wiatr, J. Staniszkis kerül elő. A magyar szerzők közül két emigráns, Polányi Mihály és Kolnai Aurél kap helyet, valamint Bibó István – mindhárman viszonylag részletesen. A tematikai felosztás tükrözi a nyugati, s főleg angol érdeklődés szempontjait (R. Scruton és T. G. Ash valóban jól ismeri Közép-Európát), s megteremti a három ország szellemi közösségét. De mégsem lett volna érdektelen, s talán méltányosabb is lett volna, ha a szerző a jobb- és baloldali áramlatokat is ugyanúgy igyekszik megkülönböztetni, ahogyan a többi fejezetben tette.

Mindent összevetve használható és rendkívül informatív (komoly bibliográfiával is ellátott) kézikönyvről van szó, annak ellenére, hogy túl keveset ír saját szempontjairól, s viszonylag sok teret szentel az ennek ellenére kissé felületes bírálatnak. A kevesebb kritika mellett több helyet kaphatott volna az ismertetés, imitt-amott értelmezés.